

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בלק, תשס"ח
מספר 764

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הקוסם והמאגיה אל מול הנביא והנבואה

הפרשה הפרוסה לפנינו רב בה הנסתר על הנגלה, ודמות גיבורה לוט בערפל. בלעם החיגר שתום העין יצא לקלל ונמצא מהלל, מברך ומקלס את בני ישראל באחת התהילות הנשגבות שכמותן לא נאמרו על עם ישראל מפי נביאיהם. כגודל המסתורין כן רוחב הפרשנות, ואכן כר נרחב של פרשנות, בעיקר כזאת המעמידה את דמותו של בלעם אל מול דמותו של אבי נביאי ישראל, משה רבנו, ואת קסמי בלעם ואת כישופיו אל מול נבואתו ופעולותיו של משה. על הכתוב: "וְלֹא-קָם נְבִיא עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה" (דב' לד: י), נאמר בספרי: "בישראל לא קם אבל באומות העולם קם ואיזה זה? זה בלעם בן בעור" (ספרי דברים פסקא שנז). דמותו של בלעם נהפכת לאנטיכריסט הישראלי ומזוהה עם ישו ואף עם מוחמד. בעקבות מסורות פרשניות אלו ננתח להלן בקצרה את ההבדל בין דמותו של הנביא, הברכה והנבואה הישראלית ובין דמותו של בלעם הקוסם ופעולותיו המאגיות.

בבואנו לדון בדמויות המנוגדות - משה רבנו ובלעם, יש להזכיר את הרקע המשותף שלהם. שכן על פי חז"ל בלעם היה מבני מדיין¹ הזכורים לנו כבעלי תרבות כוהנית מסיפור יתרו כהן מדיין חותן משה, ומשה אשר שהה בצל קורתו של חותנו נחשף לתרבותה האלילית של מדיין והכירה, וייתכן שעקב כך היה שותף מלא בעידוד המהפכה האנטי-אלילית בעם ישראל. בלעם המייצג תרבות אלילית זו מתואר כרב-מג, תוכן² מנחש, קוסם, מעונן ומכשף בעל כוחות אלוקים³ אשר רכש את שמו הגדול בעקבות מלחמת סיחון מלך האמורי במואב.⁴ עפ"י המדרש, סיחון מלך האמורי נלחם במואב ולא יכול לו, ובעקבות זאת ניסה לנהל את מדיניותו לא רק באמצעות גורמים תבוניים אלא אף באמצעים מאגיים, ושכר לשם כך את בלעם הקוסם מבני מדיין בעלי בריתו למשול את משלו ולקלל את בני מואב אויבם המשותף.⁵ הניצחון שנחל סיחון על אויבו מואב נזקף לזכות בלעם אשר קנה לו שם של בעל כוחות החולשים לא רק על גורלם של יחידים אלא אף על גורלם של עמים ומלכים. בני מואב נרתמו לעמוד נגד אימו של ישראל ומינו לזמן מה מלך מבני מדיין אויבם בעבר, הלוא הוא בלק בן ציפור, כדי שיוכל לגייס את מדיין אל מול בני ישראל. בלק סבור היה שהמלחמה נגד ישראל אינה מלחמה ככל המלחמות, משום שמשה מנהיגם של ישראל משתמש בכוחות שלמד מכוהני מדיין בעת שהסתופף בצל קורתו של חותנו כוהנם.⁶ לפיכך גייס בלק את זקני מדיין ומואב ושלחם אל בלעם

¹ כב:ה: "וַיִּשְׁלַח מְלָאכִים אֶל בְּלַעַם בֶּן בְּעוֹר פְּתוּרְחָה אֲשֶׁר עַל הַנֶּהָר אֲרָץ פְּנֵי עַמּוֹ לְקָרְא לּוֹ". רש"י ורשב"ם על אתר: "ארץ בני עמו - של בלק. משם היה". ובלק ממדיין היה, שנאמר (כב:ד) "וַיִּבְלַק בֶּן צְפּוֹר מֶלֶךְ לְמוֹאָב בְּעַת הַהוּא". מפרש רש"י: "בעת ההוא לא היה ראוי למלכות. מנסיכי מדין היה, וכיון שמת סיחון מנחהו עליהם לצורך שעה", ראו גם לא:ח.

² ראב"ע על כב:כח: "והנכון בעיני, כי היה יודע מזלות, ובעת ראותו במזל של שום אדם שהגיע עת רעתו היה מקלל אותו. ובבא הרעה אל המקולל יחשבו הרואים והשומעים הנמצאים, כי בעבור קללתו באה הרעה".

³ כד:טז, "שִׁמְעָ אֶמְרֵי אֶ-ל וַיִּדַע דַּעַת עֲלֵיוֹן וְגו'".

⁴ כב:ו: "כִּי יִדְעִיתִי אֶת אֲשֶׁר תִּבְרַךְ מִבְּרַךְ יִאָרֶר". רש"י על אתר: "כי ידעתי וגו' - ע"י מלחמת סיחון שעזרתו להכות את מואב".

⁵ כא:כז: "עַל בֶּן יִאֲמְרוּ הַמְּשָׁלִים בְּאוֹ הַשְּׁבוּן תִּבְנֶנָּה וְתִפְגְּנֶנָּה עֵיר סִיחֹן". מפרש רש"י: "יאמרו המושלים - בלעם, שנאמר בו (כג:ז) 'וישא משלו... באו חשבון' - שלא היה סיחון יכול לכבשה והלך ושכר את בלעם לקללו, וזהו שאמר לו בלק (שם כב:ו) 'כי ידעתי את אשר תברך מברך' וגו'". וראו לא:ח: "... חֲמִשָּׁת מַלְכֵי מִדְּבָר וְאֵת בְּלַעַם בֶּן בְּעוֹר הִרְגוּ בְּחֶרֶב".

⁶ ראו רמב"ן כב:יג.

המכשף, החיגר ושתום העין בעל חריגות גופנית ונפשית כדי לבקש ממנו לרתום את כוחותיו נגד ישראל, אויבם המשותף.

זקני מדיין הגיעו מוכנים כשקסמים בידם, אולם בלעם נקט את השיטה התיאורגית⁷ והדגיש שכוחו ניזון מכוחות אלוקיים. זקני מדיין הבינו שבכוחות כאלה אין סיכוי לנצח את משה ואלוקיו ופרשו מהשליחות (רש"י על כב:ז). בלעם שיחק משחקי כבוד להאדיר את שמו ואת הונו ושש לקבל בלילה את ההרשאה האלוקית לקלל את ישראל (רש"י שם יג ואילך). לשם כך ערך טקסים מאגיים בעזרת מזבחות וזבחים,⁸ והשקיף על ישראל על מנת לקבל השראה לקללה. ההשראה נהפכה להשראה לברכה שלא ברצונו, ובהכזיבו את בלק התוודה לפניו שאין קסם בישראל (כג:כג), ואולי אין קסם כלל. לפיכך יעיץ בלעם לבלק שהקללה תבוא בהזניית בני ישראל.⁹ ואכן, בני ישראל נסחפו אל השקר האילי וזנו בשיטים עם בנות מואב, ולאחר מכן אף עם המדיינים בבעל פעור (כה:א-ט). בעקבות תועבה זו ניגפו ישראל לפני אלוקיהם (כה:ד-ה), וכך נהפכה ברכת בלעם לקללה, ומכאן שלקסם אין תוחלת לא בקללה ואף לא בברכה.

סיפור הפרשה גולל לעיל תוך הטמעת הפרשנות המסורתית בו, כרקע לתיאור המשווה בין בלעם למשה, בין כישוף לנבואה. הכוחות המאגיים ניטעו במכשף ונהפכו לחלק מתכונותיו. למכשף בלעם היה כישרון למשוך אליו כוחות אלו מהעולם העליון ולרתום אותם לצרכיו ולהיות לו למשרתיו הנאמנים. כוחותיו האיזוטריים הוחדרו בו למרות היותו ראוותן, אוהב בצע ומגלומן התר אחר שררה וכבוד. לעומת בלעם הקוסם המזדרז¹⁰ להציג את מופתיו, עומד משה אבי הנביאים שלא שש לנבואה ולהנהגה כלל, ואף ניסה להניא את אלוקיו מלהשית עליו משימה זו. הנבואה מוצגת בדר"כ כמטלה הדורשת מהנביא הכשר נפשי עד שהיא נעשית משימה אישית שבה האדם מבטל את נטיותיו וצרכיו לשם שמים. תיאור זה הפוך לתיאורו של בלעם. לעומת בלעם מוצג משה רבנו כבעל מידות תרומיות, ענו מכל אדם (במ' יב:ג), שונא בצע,¹¹ ואף מכונה "עבד ה'" (דב' לד:ה; יהו' א:א). משה רבנו הוא "איש הא-להים",¹² כפי שכונו גם שאר הנביאים אחריו. רשעים מתקיימים על אלוהיהם, וצדיקים – אלוקיהם מתקיים עליהם.¹³ המאגיה מציבה נקטור שכיוונו מלמעלה למטה – ניצול כוחות עליונים לצרכים תחתונים וחילול הקודש, ואילו הנבואה מציבה נקטור שכיוונו מלמטה למעלה בבחינת קידוש החול. תפקידו של איש האלוקים, הנביא, להביא את דברי ה' לעמו – בדרך כלל ציפיות מהעם ותיאור חובותיו. תפקידו נהפך לעתים לכפוי טובה, שכן הנביא נדרש לעמוד לפני העם ומנהיגו, להטיף לו ולהניא אותו ממעשיו הרעים ולחייבו בחיובים קשים. כך הוא משלם מחיר חברתי כבד; אין לו אהדה ציבורית, ונדאי שאין הוא פופולארי. ומנגד, אל פתחו של בלעם הקוסם האילי משחרים המנהיגים ומחלים את פניו, משום שהוא רותם את כוחותיו האלוקיים לצורכיהם, ונהנה עקב זאת מאהדה ציבורית. הרמב"ן מבחין בין נבואתו של בלעם לזו של משה, וזה לשונו (כד:א):

משה לא היה יודע מה מדבר עמו, ובלעם היה יודע... שנאמר 'נאום שומע אמרי א-ל', משה לא היה יודע מתי מדבר עמו שנאמר (לעיל ז:פט) 'מדבר אליו', ובלעם היה יודע מתי מדבר עמו שנאמר 'ויודע דעת עליון'... כי משה לא היה יודע מה מדבר עמו, באיזה עניין באיזה מצווה יצונו, אבל היה הוא מוכן בכל עת לדבור והיה הקב"ה מצוה אותו כפי הרצון לפניו, אבל בלעם היה מכווין ומחשב בדבר ההוא שהוא חפץ בו והולך ומתבודד ומכין נפשו להיות עליו הרוח אולי יקרה ה' לקראתו כאשר הוא מפורש בכאן, ויודע שאם יחול עליו בעניין ההוא אשר חשב ידבר עמו לא בעניין אחר.

⁷ תיאורגיה היא מאגיה המתבצעת בעזרת כוחות אלוקיים.

⁸ ראו מקור חיים קה ע"א, תיאור אבן צרצה למהלכים האסטרולוגיים של בלעם.

⁹ לא:טז; מיכה ו:ה; סנהדרין כו ע"א: "אמר להם אפילו אתם מכניסים כל המונות (האומות) שבעולם אין אתם יכולים להם, שמא מרובים אתם מן המצרים שהיו שש מאות רכב בחור, בואו ואשיאכם עצה, א-להיהם של אלו שונא זימה הוא וגו'".

¹⁰ כב:כא, רש"י על אתר: "ויחבש את אתנו – מכאן שהשנאה מקלקלת את השורה, שחבש הוא בעצמו".

¹¹ רש"י לבמ' טז:טו: "לא חמור אחד מהם נשאתי – לא חמורו של אחד מהם נטלתי. אפילו כשהלכתי ממדיין למצרים והרכבתי את אשתי ואת בני על החמור, והיה לי ליטול אותו החמור משלהם, לא נטלתי אלא משלי". וראו רמב"ן שם.

¹² דב' לג:א: "וְזֹאת הַבְּרָכָה אֲשֶׁר בִּרְךְּ מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְפָנָי מוֹתוֹ", "איש הא-להים" תרגם אונקלוס: "נביא דה'".

¹³ ילקוט שמעוני לפרשת ויצא, רמז קיט: "אמר רבי יוחנן הרשעים מתקיימים על אלוהיהם ופרעה חולם והנה עומד על היאר אבל הצדיקים הקב"ה מתקיים עליהם שנאמר והנה ה' נצב עליו". פרעה עומד על היאר ומנצל את אלוהיו לבסס את מעמדו, ואילו ביעקב נאמר שה' ניצב עליו, משום שיעקב עומד לפני ה' לעבדו בנפתולי חייו הקשים.

הברכה והקללה של המכשף מוטלות על המקולל או המתברך ואינן תלויות בו ובמעשיו. הוא פסיבי ואדיש כלפיהם, והם בבחינת כוח עליון, איתני הטבע, גזרת שמים וגורל שאינו ניתן להסרה. שלא כפטליזם האילי, הברכה של הנביא אינה ניתנת ללא תנאי; המתברך הוא אקטיבי, ואם לא יהיה ראוי ויוכשר ככלי לקבלת הברכה, היא לא תחול עליו. גם הנבואה אינה טוטאלית אלא תלויה במקבליה. נבואה פטליסטית מונעת מן האדם להיות בחירי, לכן אף הציוויים המוטלים עליו חסרי תוקף.¹⁴ ברכת בלעם נהפכה לקללה לאחר שישראל זנו בשיטים וניגפו לפני אלוקיהם. מכאן שאין קסם בישראל, וברכה שאינה ניסכת לכלי ראוי אין בה ממש.

פרשת בלק מציגה באופן חד ונוקב את דמותו של קוסם הקסמים האילי המשעבד את הא-ל לצרכיו בהנגדה מלאה לבן עלייה, משה איש הא-להים ועבד ה' המשעבד את רצונו לאלוקיו.

ד"ר עמוס בר-דע
הפקולטה למדעי החיים

¹⁴ מסכת יבמות נ ע"א, תוספות, ד"ה "תדע שהרי": "וא"ת והלא אם לא התפלל חזקיהו על עצמו היה מת והייתה נבואה בטלה, אלא ע"כ אין הנביא מתנבא אלא מה שראוי להיות אם לא היה חוטא".